

Alman Anayasası'nda Din Özgürlüğü ve Din Eğitimi

Muhterem Dilbirliği

Avukat | Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Programı

liberal düşünce Yıl 20, Sayı 78, Bahar 2015, s. 75 - 104

Özet

Almanya, tarihte yaşanan mezhep kavgalarında, Avrupa ülkeleri içinde en çok zararı gören ülkelerden biridir. Hristiyanlığın iki büyük mezhebi olan katoliklik ve protestanlık arasındaki kavgalar, sadece bu iki mezhep mensuplarına zarar vermemiş, Avrupa'da yaşayan diğer dini cemaatlere de büyük zararlar vermiştir. Bu yaşananların üzerine Almanya, mezhepler arası kavgaları bitirmek amacıyla çeşitli çalışmalar başlatmış ve toplumsal barışı sağlamıştır.

Din açısından Toplumsal Barışı sağlayan Almanya, bunu anayasa metinlerine aktarmış ve uygulamada da Protestanlar ve Katolikler arasında birlikte yaşama kültürünü oluşturacak adımlar atılmıştır. Bir yandan mezhepler arası kavga yatıştırılırken, diğer taraftan devletle dini cemaatler arasındaki ilişkilerde dengeli bir şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır.

60'lı yıllardan sonra Almanya'ya iş göçü sebebiyle gelen müslümanlar, 20. yüzyıl sonundan itibaren, Alman toplumu içerisinde kalıcı bir unsur olmuşlardır. Alman toplumunun artık bir parçası olan müslümanlar, mevcut anayasal yapı içerisinde, başta Almanca İslam Din dersleri olmak üzere, din özgürlüğü alanındaki pek çok konuda, bir anayasal temel hak mücadelesine başlamışlardır.

Giriş

Ortaçağ Avrupasında Hristiyan inancının birliği ve bu yönde çalışmalar yapılması şarttı. Bu dönemde Yahudiler, kilise tarafından baskın bir şekilde sürdürülen Yahudi karşıtlığı ve antisemitizm düsturları çerçevesinde takibe uğradılar, öldürüldüler ve geride kalanlarına kilise tarafından tuhaf bir hoşgörü ile Avrupa toplumları içerisinde varlıklarına müsaade edildi. Ortaçağ Avrupa-

* Bu makale hakem denetiminden geçmiştir.

sına hakim olan Katolik kilisesi, sadece Yahudileri deđil, farklı dūřünen diđer inanç gruplarını da takip edip, yok etme giriřimi içerisinde oldular.¹

Martin Luther ve diğer din adamlarıyla başlayan Reformasyon hareketi de, ilk bakışta din özgürlüğünü sağlamak yerine, büyük bir kargaşaya sebep oldu. Otuz Yıl Savaşları ve sonrasında 1648 yılında imzalanan Vestfalya Anlařması² ile Almanya'da bireysel din özgürlüğü ilk olarak bir hukuki metinde ortaya çıkar ve Katolikler ile Protestanlar (Evangelist) eşit tutulur.

Aydınlanmayı takip eden dönemde farklı dini cemaatler birer birer kontluklar, derebeylikler tarafından kabul görmüşler ve tanınmışlardır. Bu gelişmeler, Avrupa'da ve Almanya'da kilisenin, devlet ve idarecileri üzerindeki hakimiyetinin kaldırılmasına yol açmış ve bireysel din özgürlüğünün tartışılmasının ve buna ilişkin metinlerin anayasalara girmesinin önünü açmıştır.

Çağdaş anayasal düzenlemelerde din ve vicdan özgürlüğü, en temel insan haklarından biri olarak kabul görmektedir. Devamla, din ve vicdan özgürlüğünü teminat altına alan hükümler, bireyin özgürlüğünü, insan onur ve hayriyetinin yansıması olarak kabul görür.³

1919 yılında Weimar Anayasası ile ilk defa geniş şekilde ele alınan ve anayasa hukuku açısından temellerini sağlamlaştıran, bireysel din özgürlüğü, kolektif din özgürlüğü ve dini cemaat gibi kavramlar, 2. Dünya Savaşı sonrası yenilenen Alman Anayasası'nda da kendini bulmuştur. Negatif din özgürlüğü kavramı anayasaya girmiş, devlet ile kiliseler arasına mesafe konulmuştur.

Geçmişinde Hristiyanlıktan gelen tesirler üzerine kurulan modern Almanya, anayasa hukuku ve din özgürlükleri açısından günümüzde, şimdiye kadar görülmedik bir şekilde kendisiyle mücadele eder hale gelmiştir.

60'lı yılların başından itibaren Almanya'ya gelen Müslüman misafir iřilerin⁴ ve buna ilave olarak bilhassa Müslüman ölkelerden gelen mülteci ve sığınmacıların da Almanya'daki Müslüman nüfusa dahil olmaları, din özgürlüğü ile ilgili bütün kavramların yeniden tartışılır hale gelmesine yol açmıştır.

Almanya'da din özgürlüğü alanındaki tartışmalar, bilhassa Federal Ordu, ceza evleri ve eğitim-öğretim gibi, devletin tekelinde olan, oldukça hassas alan-

1 *Religionsfreiheit Gestalten, Handreichung*, Hrgs. Evangelische Kirche im Rheinland, Düsseldorf 2012, s. 26

2 *Westfälische Friede*, 15 Mayıs ve 24 Ekim 1648'de Münster'de ve Osnabrück şehirlerinde imzalanan anlaşmaya verilen isimdir. Bu anlaşma ile Almanya tarihinde nüfusun üçte birinin yok olmasına sebep olan tarihte 30 Yıl Savaşları olarak bilinen savaşlar sona ermiştir.

3 BverfGE 35, s. 366

4 Bu misafir işçilerin genelde Türkiye'den geldiği düşünölr. Ancak, Almanya'ya Fas, eski Yugoslavya (Bosna-Hersek) ve diğer Balkan ölkelerinden de göçmen Müslüman işçiler gelmiştir.

larda kendisini göstermiş, gerek bireysel din özgürlüğü, gerekse kolektif din özgürlüğü, bu alanlarda her zamankinden daha fazla, devletin korumasına ihtiyaç duyar hale gelmiştir.⁵

Dini özgürlükler açısından, bu hassas koruma alanlarından biri olan eğitim öğretim alanı ve okullarda verilen din dersleri, bir çok Avrupa ülkesinden farklı olarak, Almanya'da anayasa ile düzenlenmiştir.⁶ Hukuki açıdan, emsal olabilecek bu düzenleme, anayasanın hazırlandığı dönemde Hristiyan kiliseleri göz önünde tutmuştur. Günümüzde ise, Alman Anayasası'nın 7. maddesi, bütün din, mezhep ve inanç gruplarının, bu açıdan din özgürlüğünü garanti altına alır hale gelmiştir.

Bu çalışmayla, mezhepler arası kavgaya ve siyasi tartışmalara girmeden, tarihi açıdan Alman Anayasası'nda din özgürlüğünün gelişimi ve bu bağlamda Alman Anayasası'nın ilgili maddeleri açısından din derslerinin hukuki temelleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmayla ele alınan din eğitimi, günümüzde ilk, orta ve lise düzeyindeki okullarda verilen din eğitimi olacaktır. Hukuk tekniği açısından temelini başka hukuki kurumlara dayandıran, yüksek okullarda verilen teoloji ve din adamı eğitimi konusu burada ele alınmayacaktır.

A. Tarihi Gelişim Açısından Almanya'da Din Özgürlüğü

Avrupa, kilise tarihinin başlangıcından beri, devlet ile kilise arasında bir mücadeleye sahne olmaktadır. Kilise bir taraftan kendi bağımsızlığı için mücadele ederken, diğer taraftan devlet güçleri ile farklı şekillerde ilişki içerisine girerek, devletle kilise arasındaki bağları farklı şekillerde kurmuş, güçlendirmiştir. Kilise ile devlet arasındaki bu mücadeleyi etkileyen en önemli olaylar ise, Papa ile İmparator (*Kaiser*) arasındaki güç kavgası oluşturmuştur.⁷

Camphausen'e göre, Reformasyon, Avrupa'da hem din açısından hem de devlet kilise hukuku açısından, sonuçları önceden kestirilemeyen ağır bir gelişme göstererek, mezheplere ve -sayıları belli olmayan- birbirleriyle mücadele eden dini cemaatlere aynı düzeyde koruma ve kendini geliştirme imkanı tanıyan tarafsız bir dünya düzeni sunmuştur.⁸

Bu açıdan Avrupa'da modern bağlamda din özgürlüğünün, ferdi ve korunması gereken bir hak olarak gelişimi, devlet ve kiliselerin birbiriyle ilişkileri

5 ATHMANN, Peter-Johannes, "Religionsfreiheit an der Schule – Bewährungsprobe für das Grundgesetz?", ZThG 10, yıl 2005, s. 216 vd.

6 Alman Anayasası'nın 7. maddesi "Schulwesen" başlığını taşır ve okullarda verilecek olan din eğitimi düzenler.

7 Axel Freiherr VON CAMPENHAUSEN, "Staat und Religion nach dem Grundgesetz", HFR 12/2008, s. 123

8 a.g.e s. 124

ile yakından ilintilidir. Protestan Kilisesi bünyesindeki feodal sistemin yıkılmasıyla ilk olarak Almanya'da, din özgürlüğü hakkında konuşma ve tartışmalar, mezhep savaşları olarak da bilinen 30 Yıl Savaşları sonrasında,⁹ 1655 Augsburg Barış Sözleşmesi ve öncesinde 1648 Vestfalya Barış Sözleşmesi ile başlar.¹⁰ Bu söz konusu anlaşmaların, modern anlamda bireysel din özgürlüğünün temellerini oluşturdukları söylene de, o dönem için, Hristiyanlık içerisindeki mezhep farklılıklarının kabulünün önünü açmasından öteye geçmemiştir.¹¹ Hristiyanlık haricindeki dinlere ve inanç gruplarına bakışta özgürlükçü bir bakış açısı geliştirme bakımından, bir değişiklik olmamıştır. 1794 tarihli Prusya Toprak Kanunu, Brandenburg ve Prusya bölgelerinde kamu tüzel kişili statüsüyle, Hristiyanlıktaki iki mezhebin, Katolik ve Protestan kiliselerine egemenlik hakkı tanınmasıyla, din özgürlüğüne olumlu katkı yaparken, yabancılar kanununda dinler arasında geçişin (Hristiyanlıktan Museviliğe) yasaklanması, din özgürlüğünün gelişiminin o dönemde daha tamamlanmadığını ve başlangıç döneminde olduğunu gösterir. Anschütz'un tarifine göre Reformasyon ve devamındaki gelişmeler, din ve inanç özgürlüğünü (*Galubensfreiheit*) değil, din ve inanç ikileşmesini (*Glaubenszweiheit*) getirmiştir.¹²

Farklı mezhep ve inanç gruplarına mensup halkın, barış içerisinde birlikte yaşayabilmelerinin şartı olarak, inanç grupları ve mezhepler üstü bir devlet düşüncesinin gerekli olduğu fikrinin gelişmesi, bugünkü anlamda -devlete karşı- din özgürlüğünün temelini oluşturmaktadır. Dini açıdan nötr olan ve Hristiyanlıktaki Pilatus sorusunu¹³ dini konularda sormayan devletin din özgürlüğünü sağlayabileceği¹⁴ görüşünün ilk olarak 1849 tarihli Paul Kilisesi

9 30 Yıl Savaşları 1618-1648 başta Almanya olmak üzere, Avrupa'nın 4 farklı bölgesinde yaşanan savaşlardır. Savaşların en temel sebebi dini uyumsuzluklar ve Protestanlar ile Katolikler arasında yaşanan mezhep kavgalarıdır. Kesin sayı bilinmemekle birlikte Almanya'da 5-7 milyon kişinin savaşta öldüğü tahmin edilmektedir. O dönem Almanya'sında nüfusun 15-17 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Bu savaş sürecinde bir çok bölgede tamamen nüfus yok olmuştur. Bkz. "Grundzüge des Kriegsverlaufs" <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/till.witthaus/grundzuege.htm> (erişim tarihi: 20.12.2014) ayrıc. karşı. Hans Galen (Hrsg.): *30jähriger Krieg, Münster und der Westfälische Frieden*, Bd. 1, Münster 1998, S. 8 - 8

10 a.g.e s. 125,

11 Karş. Recai DOĞAN, "Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli", *AÜİFD XLIX* (2008), Sayı II, s.1

12 Gerhard ANSCHÜTZ, "Die Religionsfreiheit", içinde: Anschütz/Thoma *Handbuch des Deutschen Staatsrechts*, II, s. 676 vd. karşı. Alexander HOLLERBACH, "§138 Grundlagen des Staatskirchenrechts", içinde: Josef Isensee (Hrsg.) *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg 1989 Cilt: 6, s. 477, karşı. İrfan BAŞKURT, "Almanya'da Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2001, Sayı: 4, s. 112.

13 Yuhanna 18/38 Pilatus O'na "Gerçek nedir?" diye sordu.

14 Martin HECKEL, "Religionsfreiheit. Eine sekuläre Verfassungsgarantie", içinde: *Gesammelte Schriften IV – Staat, Kirche, Recht, geschichte*, 1997, s. 647.

Anayasası'na¹⁵ ve 1850 tarihli Prusya Anayasası'na¹⁶ şekil vermesi, din özgürlüğünün, devletin hoş görüşüne bağlı bir hak olmaktan çıkarak, subjektif bir temel hak olarak ortaya çıkması anlamına gelmektedir.¹⁷ 1919 yılında yürürlüğe giren Weimar Anayasası (*Weimarer Reichsverfassung* = *WRV*)¹⁸ bir temel hak olarak bireysel din hürriyetini ilk defa anayasal metne alarak, bunun tüm Weimar İmparatorluğu için geçerli olmasını sağlamıştır.¹⁹

Nazi dönemi ve 2. Dünya Savaşı sonrasında Federal Almanya Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında, anayasal çalışmalar yeniden ele alınmış ve anayasayı hazırlamakla yetkili parlamenter konsey, Nazi döneminin insanlık dışı uygulamaları ve din düşmanlığına reaksiyon olarak, din özgürlüğünü en geniş bir şekilde teminat altına alma düşüncesi öne çıkmıştır. Bu düşünceyi gerçekleştirmek ve geçmişte yaşananların bir daha yaşanmaması için, din özgürlüğü geniş bir şekilde düzenlenmiştir.²⁰

15 Paulus Kilisesi Anayasası (*Pauluskirchenverfassung*) 1849 yılında Frankfurt'ta ilan edildi. Geçerliliği hakkında halen süren tartışmalar mevcuttur. O dönem Almanya coğrafyasına hakim olan orta ve büyük ölçekli devletçiklerin ve Prusya kralının anayasayı onaylamamaları sebebiyle geçerlik kazanmadığı söylenmektedir. Halkın ise anayasanın kabulü yönünde olumlu tavır sergilediği belirtilmektedir. Karş. Dietmar WILLOWEIT, *Deutsche Verfassungsgeschichte. Vom Frankreich bis zur Teilung Deutschlands*, 1990 s. 233.

16 Prusya Anayasası (*Preussische Verfassung*) 1848 yılında, Prusya Kralı Friedrich Wilhelm IV. tarafından ilan edildi. Bilhassa bireysel haklar açısından önem arz eder. Anayasanın 12. maddesinden 16. maddesine kadar din özgürlüğü ve devlet – kilise ilişkisini düzenler. 1850 tarihli son şekli ile din özgürlüğünü düzenleyen maddeler şöyledir:

Madde 12. Dini İnanç ve Dini cemaatlerin dernek ve organizasyon kurma özgürlüğü ve özel ve kamusal alanlarda iabdet etme özgürlüğü garanti altındadır. Vatandaşlık ve temel haklardan yararlanma hakkı, dini inançtan bağımsızdır. Aynı şekilde, vatandaşlık ve temel haklardan kaynaklanan sorumluluklar, dini özgürlüklerin ifası sebebiyle kesintiye uğratılamaz.

Madde 13. Dini cemaatler ve ruhani topluluklardan devletle karşılıklı çalışma ve işbirliği hakkına sahip olanlar, bu haklarını kanunla kazanırlar.

Madde 14. Hristiyan dininin ve ibadetlerle ilgili olarak devlet kurumlarıyla bağlı olan dini kuruluşların statüleri, zarar görmeyecek, bu konuda 12. Madde hükmü esas alınacaktır.

Madde 15. Evangelist Kilisesi ve Katolik Kilisesi ve diğer dini cemaatler, kendi iç meselelerini kendileri idare eder ve düzenlerler. Her türlü dini, eğitim ve yardım amacıyla kurulu bulunan kuruluşlar, vakıflar ve fonları, kiliselerin mülkiyetindedir. (Bu madde 5 Nisan 1873 te önce değiştirilmiş ve 18 Haziran 1875'te çıkarılan bir yasa ile bütünüyle yürürlükten kaldırılmıştır.)

Madde 16. Dini Cemaatlerin, kendi üst makamları ile ilişkileri engellenemez. Kilise tarafından çıkarılan yönetmelik ve düzenlemeler, diğer genel düzenlemelerin ilanına ve yürürlüğüne ilişkin genel sınırlamalar tabidir. Karş. <http://www.verfassung.de/de/preussen/preussen50-index.htm> (erişim tarihi: 21.12.2014)

17 Jörg D. KÜHNE, *Die Reichsverfassung der Pauluskirche: Vorbild und Verwirklichung im spaeteren deutschen rechtsleben*, 1998, s. 470.

18 *Weimarer Reichsverfassung* veya *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, 31 Temmuz 1919'da Weimar'da karara bağlanmış, 11 Ağustos 1919'da kesin metin oluşturulmuş ve 14 Ağustos 1919'da ilan edilmiştir.

19 Madde 135 WRV: İmparatorluğun bütün vatandaşları, bütünüyle inanç ve vicdan özgürlüğünü yaşarlar. Dini ibadetlerin rahatsız edilmeden yapılması, anayasal garanti altındadır ve devletin koruması altındadır. Devletin mevcut yasaları bu hükümlerin kapsamı dışındadır.

20 Avrupa İnsan Hakları Beyannamesi'nin din özgürlüğünü düzenleyen 9. maddesi ile Alman Anayasası'nın 4. maddesi karşılaştırıldığında, İnsan Hakları Beyannamesi'nde, bu hakların kanun ile sınırlandırılabilceği ifade edilir. Din ve vicdan hürriyetini düzenleyen Alman Anayasası'nın 4. maddesinde ise bu özgürlüklerin sınırlandırılmasından bahsedilmez.

Aynı şekilde bkz. Christian VON COELLN/Gröpl WINDTHORST, *Grundgesetz – Studienkommentar* – München 2013, s. 105.

Bireysel din özgürlüğünün düzenlendiği Alman Anayasası'nın (*Grundgesetz* = GG) 4. Maddesine ilaveten anayasanın 140. maddesi²¹ de bilhassa devlet-kilise (devlet-dini cemaat) hukuku açısından eski sistemi devam ettirmek için, WRV Anayasası'nın ilgili maddelerine atıf yaparak, bu alanda da WRV Anayasası'nın geçerliliğinin korunmasını sağlamışlardır.²²

B. Alman Anayasası'nda Din ve Vicdan Hürriyetinin Temelleri

Alman hukukunda, din özgürlüğü kavramını açıklamak oldukça zor bir iştir. Din özgürlüğü alanındaki dogmalar, Federal Almanya Cumhuriyeti kurulduğundan beri büyük bir değişiklik göstermiştir. Ancak bu alandaki meseleler, hukuku zorlayıcı meselelerin olmayışı sebebiyle sürekli tek taraflı olarak ele alınmıştır.²³ Almanya'da Müslümanların sayılarının artması ve toplumun her alanına yayılmaları, din özgürlüğü alanında öğretmenlerin derste başörtüsü takması²⁴ İslami usullere göre helal et kesimi²⁵ gibi çeşitli konular bu alanda hukuk dogmalarını zorlar hale gelmiştir. Bu meselelere sürekli yenilerinin eklenmesi, din özgürlüğü alanında temel hakların sınırlandırılması ve din özgürlüğünün sınırlarını çeşitli açılardan çok tartışılan bir konu haline getirmiştir.²⁶ Devletin din özgürlüğü alanındaki eşitlikçi tutumu ve devlet kilise sözleşmeleri açısından farklı dinleri, mezhepleri ve dünyevi inançları desteklemesi, dini cemaatlerin kamu tüzel kişiliğı statüsü ve kendi iç işlerinde bağımsızlıkları, dini cemaatlerin sosyal hizmetleri gibi genel konulardaki sorular üzerinde yoğun tartışmalar yaşanmaktadır. Bütün bu konuların yanı sıra, oldukça hassas olan okul sistemi ve din arasındaki ilişki arasındaki sorular üzerinde de tartışılmaktadır. Okul ve din alanında, bilhassa İslam Din Dersleri ve Müslüman öğretmenlerin başörtüsü takması, camilerden açıktan ezan okunması, din özgürlüğü alanında temel esaslarda yeniden sorular üretmiştir.²⁷ Din özgürlüğü açısından, Alman anayasal sistemi, tarihi gelişimi ile paralellik arz edecek bir biçimde, oldukça kompleks bir yapıdadır.

Doğrudan din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak, Alman Anayasası'nın 4. maddesindeki²⁸ esas düzenleme önümüze gelmektedir. Alman anayasa huku-

21 Grundgesetz Madde 140: 11 Ağustos 1919 tarihli Anayasanın 136, 137, 138,139 ve 141 numaralı maddeleri, bu anayasasında bir parçasıdır.

22 Karş. VON CAMPENHAUSEN, s. 124.

23 Karş. Gerhard CZERMAK, "Das System der Religionsverfassung des Grundgesetzes", *KritJ*, 2000 s. 229.

24 BVerfGE, 108, 282 vd. (BVerfG, 24.09.2003 tarih - 2 BvR 1436/02 numaralı Başörtüsüne ilişkin karar)

25 BVerfGE, 104, 337 vd. (BVerfG, 15.01.2002 tarih - 1 BvR 1783/99 numaralı Helal kesim ile ilgili karar)

26 CZERMAK, s. 229.

27 A.g.e, s. 230.

28 Alman Anayasası 4. madde: Başlık: (Din, Vicdan ve İnanç Özgürlüğü, Askerlik Hizmetinin Reddi)

kunda din özgürlüğünün temelini bu madde oluşturmaktadır. Anayasanın 4. maddesi yanında, daha ziyade dini cemaatlerin hakları ile ilgili olarak WRV Anayasası'na atıfta bulunan 140. maddesi²⁹ de, 4. maddenin yanında ikinci temel kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰

Alman Anayasası'nda din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili düzenlemeler, 4. ve 140. madde çerçevesinde şöyledir:

-Bireysel Din ve Vicdan Hürriyeti (*Religionsfreiheit für natürliche Personen*)

-Kolektif din özgürlüğü (*Religionsfreiheit für Juristische Personen und Religionsgemeinschaften*)

Bu düzenlemeler detaylı olarak ele alınacaktır.

a) Bireysel Din ve Vicdan Hürriyeti

İnanç özgürlüğü herkesin temel bir hakkıdır. Bu hakka her insan sahiptir. Alman Anayasası'nda, din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili konularda vatandaşlık aidiyetine bakılmaz.³¹ Hatta reşit olmayan çocuklar dahi inanç özgürlüğüne sahiptirler. Ancak bu hakkı onlar adına sorumlu olan ebeveynleri kullanır.³²

Yukarıda belirtildiği gibi, Alman anayasa hukukunda bireysel din özgürlüğünün temelini anayasanın 4. maddesi oluşturur. Buna göre:

Din, vicdan ve inanç özgürlüğü, askerlik hizmetinin reddi, madde başlığı altında;

1) Din ve vicdan özgürlüğü ile din ve dünyevi inanç özgürlüğüne dokunulamaz.

2) Dinin rahatsız edilmeden uygulanması güvence altındadır.

3) Hiç kimse, vicdanına aykırı olarak, silahlı savaş hizmetine zorlanamaz. Konunun ayrıntıları federal yasa ile düzenlenir³³ hükmü getirilmiştir.

(1) Din ve vicdan özgürlüğü ile din ve dünyevi inanç özgürlüğüne dokunulamaz.

(2) Dinin rahatsız edilmeden uygulanması güvence altındadır.

(3) Hiç kimse, vicdanına aykırı olarak, silahlı savaş hizmetine zorlanamaz. Konunun ayrıntıları federal yasa ile düzenlenir.

29 Alman Anayasası 140. madde: Başlık: Din Topluluklarının Hakları; İnanç özgürlüğü; Pazar ve Bayram Günlerinin Korunması

11 Ağustos 1919 tarihli Alman Anayasası'nın 136, 137, 138, 139 ve 141. maddeleri hükümleri, bu anayasanın bir parçasıdır.

30 CZERMAK, s. 230. Peter UNRUH, *Religionsverfassungsrecht*, 2. Auflage, 2012, s. 50.

31 VON COELLN, s. 102.

32 BVerfGE 30, s. 415. (BVerfG, 31.03.1971 tarih - 1 BvR 744/67 numaralı Kilise üyeliğine ilişkin karar)

33 Ayrıca karşı. Avrupa İnsan Hakları Beyanamesi Madde 9: **Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü**

1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına

Madde metninde görüldüğü gibi, din, inanç ve ibadet özgürlükleri ile ilgili konuların hiç birinde sınırlama getirilmemiştir ve sınırlama yapılacağı ifade edilmemiştir.

Alman Anayasası'nın 4. maddesi haricinde, anayasanın 3. maddesinin 3. fıkrasında³⁴ vatandaşların dini inançlarından dolayı farklı muameleye tabi tutulamayacağı, 33. maddesinin 3. fıkrasındaki³⁵ hükümlerle de kamusal haklar açısından ve memuriyet açısından dini inanç ve dünya görüşünün önem arz etmeyeceği ifade edilmektedir.

Alman Anayasası'nın 4. maddesinde anayasal koruma altında olan özgürlükler, din ve inanç özgürlüğü (*Glaubensfreiheit*) ve vicdan özgürlüğü (*Gewissensfreiheit*) ile askerlikle ilgili olarak vicdani ret (*Kriegsdiensverweigerungsrecht*), bireysel din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde düzenlenmiştir. Bu düzenleme yapılırken, din (*Religion*) ve dünyevi inanç (*Weltanschauung*) bütünüyle eşit tutulmuştur.³⁶ Öte yandan anayasal açıdan bu temel düzenlemede, hem gerçek kişiler (*natürliche Personen*), hem de dini cemaatler (*Religionsgemeinschaften*) bir tutulmuşlardır.³⁷

Din ve vicdan özgürlüğünün uygulanmasına bakıldığında, Avrupa İnsan Hakları Beyanamesi'nin 9. maddesi çerçevesinde, Alman Anayasası'nda da³⁸

-negatif (inanmama) din özgürlüğü,

-pozitif din özgürlüğü

ile ilgili düzenlemelerin olduğunu görmekteyiz. Bilhassa negatif din özgürlüğünün³⁹ 1919 WRV 136. madde⁴⁰ ile Alman anayasal sitemine, korun-

veya topluca, açıkça veya özel tarzda ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.

2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü ancak kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu tedbirlerle ve yasayla sınırlanabilir.

34 Alman Anayasası madde 3: Yasa Önünde Eşitlik, Kadın ile Erkek Eşitliği, Ayrımcılık Yasağı.

3. fıkra: Cinsiyeti, soyu, ırkı, dili, yurdu, ve kökeni, inancı, dini ve siyasi görüşleri dolayısıyla hiç kimse mağdur edilemez ve hiç kimseye imtiyaz tanınmaz. Hiç kimse özür ve sakatlığından dolayı mağdur edilemez.

35 Madde 33. Yurttaşlık Haklarında Eşitlik; Memurların Durumu.

3. fıkra: medeni ve siyasi haklardan yararlanma, kamu hizmetlerine alınma, kamu hizmetlerinde kazanılan haklar, ilgilinin inancına bağlı değildir. Hiç kimse, bir mezhebin üyesi olduğu veya olmadığı için veya felsefi görüşü yüzünden mağdur edilmez.

36 CZERMAK, s. 231.

37 VON COELLEN/Gröpl/Windthorst, s. 102.

38 Karş. Adnan KÜÇÜK, "AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye'de Din Eğitim ve Öğretiminin Hukuki Çerçevesi", *Liberal Düşünce*, Yıl 14, Sayı 55, 2009, s. 66.

39 Christof GRAMM, Stefan PIEPER, *Grundgesetz Bürgerkommentar*, 2010, s. 180 vd.

40 WRV madde 136, Bireysel Din Özgürlüğü: 3. fıkra; Hiç kimse dini inancını açıklamakla yükümlü değildir...

4. fıkra: Hiç kimse bir kilise ibadetine veya törenine veya dini bir ibadete katılmaya veya dini bir yemin şeklini kullanmaya zorlanamaz.

ması gereken bir hak olarak girdiğini görmekteyiz.⁴¹ Yine aynı şekilde, bir sonraki bölümde farklı bir bağlamda ele alınacak olan anayasanın 6. maddesinin 2. fıkrasından kaynaklanan, velilerin çocuklarının din eğitimi almasını reddetmelerini negatif din özgürlüğü⁴² kapsamında değerlendirmek doğrudur.⁴³

Bireysel din özgürlüğü kapsamında, anayasanın 4. maddesinin 1. ve 2. fıkralarının metninden hareketle, din özgürlüğü çerçevesinde korunan hakları, dini inanç (*Glauben*),⁴⁴ dini (*religiöse*) ve dünyevi (*weltanschauliche*) inancını açığa vurma ve kimse tarafından rahatsız edilmeden dini vecibelerinin yerine getirme (*ungestörte Religionsausübung*) olarak sayabiliriz.⁴⁵

Anayasanın 4. maddesi 1. fıkrasında ifade edilen inanç/din (*Galube*) ile dünyevi inanç (*Weltanschauung*) arasındaki sınır, ancak soyut alanda mümkündür. Pratikte, bu ayrımı 4. madde bağlamında yapmak oldukça zordur ve aynı zamanda gereksizdir. Maddenin ifadesine göre, her ikisi de korunmaktadır, aynı şekilde inandığı şekilde ibadet etme özgürlüğü, dünyevi inanca göre hareket etmeyi de kapsar.⁴⁶

Alman anayasa hukuku sisteminde, din özgürlüğünü sadece bir temel hak olarak kişinin kendi içine yönelik (*forum internum*) dilediği gibi, dini inanç ve dünyevi inanç özgürlüğüne sahip olma bağlamında anlamamak gerekir. Din özgürlüğü, dini ve dünyevi inançların dışarıya karşı ifadesini (*forum externum*), hayata yansımaları da kapsamaktadır.⁴⁷

Anayasal olarak korunan din özgürlüğü çerçevesinde, bir inanç kültürü oluşturmak ve buna göre hareket etmek, bu inanca göre yaşamak, pozitif korunan haklar kapsamında değerlendirilir.⁴⁸

41 Karş. Savaş BOZBEL, "Alman Anayasa Uygulamasında Din ve Vicdan Hüriyeti", *Mevzuat Dergisi*, Yıl: 2, Sayı 20, 1999, www.mevzuatdergisi.com/1999/08a/03.htm.

42 Negatif din özgürlüğü kapsamında en önemli örneklerden biri, meşhur "kruzfix" kararıdır. Bu kararda, federal anayasa mahkemesi, Bavyera eyaletinde, hükümetin almış olduğu kararla okullarda sınıflara ve toplu bulunan alanlara, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmiş şekilde tasvir edildiği sembollere inanmayan ve bu sembollerin asılmasına itiraz eden öğrencileri ve velileri haklı bulmuş, burada bireylerin negatif inanç (inanmama) özgürlüklerinin zedelendiği kanaatine varmıştır. *BverfGE* 93, s. 1 vd.

43 GRAMM/PIEPER, s. 182.

44 Burada Glaube kavramını, anlam karşılığı olarak inanç anlamına gelse de, din olarak anlamak gerekir.

45 VON COELLEN/Gröpl/Windthorst, s. 102.

46 a.g.e, s. 103.

47 Bu bağlamda, anayasanın 4. maddesi, bir dini inancın paylaşılması, yayılması maksadıyla yapılan misyonerlik faaliyetlerini de korur. Şehir merkezindeki yaya geçidinde Kur'an-ı Kerim dağıtmak nasıl yasaklanamazsa, cami önlerinde İncil dağıtmak da engellenemez. İbid, s. 103.

48 a.g.e, s. 104.

En problemli alanlardan birisi, dini özgürlük alanında değerlendirilmeyen bir konuda, kişinin kendisini inancı gereği dini emri yerine getirme zorunda hissetmesi ve bunun uygulanmasını talep etmesidir. Bu konuda en önemli örnek Federal Anayasa Mahkemesi tarafından verilen “helal kesim” kararıdır.⁴⁹

Anayasanın 4. maddesi bağlamında ifadesini bulan diğer bir kavram, vicdan özgürlüğü (*Gewissensfreiheit*) kavramıdır. Yapılan değerlendirmeye göre, vicdanın tanımını yapma yerine, manevi çerçevede iyi ve kötü arasında karar verme durumu olarak görülmesi ve kişinin böyle durumlarda verdiği kararla kendisini yükümlülük altında ve bağlı hissetmesi gerekir.⁵⁰ Vicdan özgürlüğü bağlamında, anayasanın 4. maddesinin 3. fıkrasındaki vicdanı ret (*Kriegsdiensverweigerung*) bir *lex specialis* olarak karşımıza çıkar.⁵¹

Din ve vicdan özgürlüğü bakımından en önemli hususlardan biri, devletin tarafsız davranma (*Neutralitätsprinzip*) ilkesidir. Bu hususu, yukarıda belirtilen, kanun önünde eşitlik (madde 3) ve vatandaşlık haklarında eşitlik (madde 33) prensibi ile birlikte değerlendirmek gerekir. Alman anayasa hukukunda, devletin tarafsızlığı prensibi, anayasanın 4. maddesi, 1. ve 2. fıkralarında, yukarıda belirtilen 3. maddenin 1. fıkrası ve 33. maddenin 1. fıkrası ile 140. maddenin atıfta bulunduğu 136. maddenin 1. ve 4. fıkraları ve 137. maddesinde köklerini bulur.⁵² Alman Devleti'nin dini ve dünyevi inançlar karşısında tarafsızlığını, katı bir şekilde, sadece kilise (dini cemaat) ve devletin ayrılığı⁵³ şeklinde algılamamak gerekir. Bilakis, tarafsızlık ilkesi, bütün dinlere ve inanç topluluklarına karşı, açık ve bütün dinleri ve inanç topluluklarını destekleyici mahiyettedir.⁵⁴

Alman Anayasası'nda açıkça yer almayan bu prensip, bir taraftan din özgürlüğünü garanti altına alırken, diğer taraftan da devlet ile kilisenin birbirinden ayrılmasını ifade eder.⁵⁵ Tarihi süreç içerisinde Alman anayasal hukuk sistemine has bir şekilde oluşturulan bu prensip, Almanya'nın devlet kav-

49 *BverfGE* 104, s. 345 vd. Bu kararda, anayasa mahkemesi, hayvan hakları ile din özgürlüğünün çatışması üzerine, doğrudan 4. maddedeki din özgürlüğünü uygulamak yerine, davayı açan kasabın Alman olmaması sebebiyle, anayasanın 2. maddesinden kaynaklanan mesleğini icra etme özgürlüğü açısından da değerlendirerek karar vermiştir.

50 Hans HOFMANN, içinde: Bruno Schmidt-Bleibtreu, Franz Klein, *GG Kommentar zum Grundgesetz*, 2004, s. 241. VON COELLN/Gröpl/Windthorst, s. 108.

51 VON COELLN/Gröpl/Windthorst, s. 108.

52 UNRUH, s. 62-63.

53 Anayasanın 140. maddesinin gönderme yaptığı, WRV madde 137 nin 1. fıkrası bu durumu Alman anayasa hukuku açısından : “Devletin kilisesi yoktur” diye ifade etmektedir.

54 *BverfGE* 2003 – 2 BvR 1436/02 (*Kopftuchurteil* = Başörtüsü kararı).

55 VON CAMPENHAUSEN, s. 126.

ramına verdiği anlamla da ilgilidir. Alman sisteminde devlet, sekülerizmin gelişimine bağlı olarak, insanlar tarafından, insanlar için oluşturulan dünyevi bir yapı olarak organize olur. Bu yapı dünyevi düzen ve fonksiyonların icrasını yerine getirir. Varlık sebebini de bu dünyevi düzen ve fonksiyonların icrasıyla sınırlı görür. Bu açıdan, seküler hukuk devletinin tarafsızlığı, genel bir tarafsızlık anlamına gelmediği gibi, normatif bir bağımsızlığı da yoktur.⁵⁶ Devlet, herkesin din ve vicdan özgürlüğünü koruma amacı güder ve dinler arasında ve dini cemaatler arasında ayırım yapmaz.⁵⁷

b) Kolektif Din Özgürlüğü – Dini Cemaatler

Alman Anayasası'nda din özgürlüğü ile ilgili düzenlemelerin ikinci sütunu, anayasanın 140. maddesidir. 140. madde atıfta bulunma yoluyla 1919 tarihli WRV'nin ilgili maddelerini, 2. Dünya Savaşı sonrasında kabul edilen 1949 tarihli anayasanın bir parçası haline getirmiştir. Bu çerçevede, 1919 tarihli WRV Anayasası'nın 137. maddesinin 1. fıkrası "devletin kilisesi yoktur"⁵⁸ diyerek, tarihi gelişim süreci içerisinde devlet, kilisesi kavramını nihai olarak hukuki yapı içerisinden dışarı atmıştır.⁵⁹ Alman Anayasası'nın bu hükümlerini, devlet ile kilisenin kesin olarak ayrılması olarak yorumlayanlar⁶⁰ olduğu gibi, pozitif anlam yükleyerek, her iki kurumun, yani devlet ile kilisenin karşılıklı olarak birbirlerinden bağlarını koparması (*Emanzipation*) biçiminde yorumlayanlar olduğu gibi; her iki kurumun birbirlerini tanıması, bilhassa devletin dini cemaatlerin özgürlüklerini tanıması ve dini cemaatlerin devletin vesayetinden çıkması⁶¹ anlamına geldiğini söyleyenler de vardır.⁶²

Anayasanın 140. maddesinin atıfta bulunduğu WRV 137. maddesinin 2. fıkrası, dini topluluklar kurma hakkının garanti altına alındığını ve dini cemaatlerin dernek kurmalarının herhangi bir sınırlamaya tabi olamayacağını hükme bağlamıştır. Burada önemli olan, WRV'nin 137. maddesinin 2. fıkrası

56 Heiner BIELEFELDT, *Muslimen im säkularen Rechtsstaat*, 2003, s. 16 vd.

57 UNRUH, s. 63, karşı. *BverfGE* 123, 148, s. 178 2 BvR 890/06 12 Mayıs 2009. "Brandenburg'taki Yahudi Cemaatlerin, devlet tarafından finansal açıdan desteklenmesi, anayasaya aykırıdır."

58 WRV Madde 137, Religionsgesellschaften; (1) Es besteht keine Staatskirche, (2) Die Freiheit der Vereinigung zu Religionsgesellschaften wird gewährleistet. Der Zusammenschluss von Religionsgesellschaften innerhalb des Reichsgebiets unterliegt keinen Beschränkungen.

59 Karş. Unruh, s. 92.

60 Gerhard ANSCHÜTZ, *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 14. baskı 1933 den tıpkı basım, 1987, s. 631.

61 Axel Freiherr VON CAMPENHAUSEN/Heinrich De WALL, Staatskirchenrecht, "Eine Systematische Darstellung der Religionsverfassungsrecht in Deutschland und Europa", 4. Auflage, München 2006, s. 90.

62 Karş. UNRUH, s. 94-95. Burada *freundliche Trennung* (dostane ayrılık) ifadesi kullanılıyor. Dostane ayrılık yerine, Alman anayasa hukukunda kullanılan diğer kavram "hinkende Trennung" (=askıda ayrılık) tır. Bunun için bkz. Ulrich STUTZ, *Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata*, Berlin 1926, S. 54.

hükümü ile anayasanın 4. maddesi ve 9. maddesi hükümlerinin birlikte değerlendirilmesidir. Dini cemaatlerin dernek kurma özgürlüğü bağlamında, hukuki manada bu organizasyonlardan bağımsız, ancak çalışma ve organizasyonlar açısından dini cemaatler (burada kastedilen kiliselerdir) altında organize olan dernekler de dini cemaatlere ait dernek statüsünü taşırlar ve anayasal korumadan faydalanırlar.⁶³

WRV 137. maddenin 3. fıkrasında dini cemaatlerin faaliyetlerini ifa ederken devletin etkisi olmadan yerine getireceklerini, kendi iç işlerinde tamamen bağımsız olacaklarını (*Selbstbestimmungsrecht*) ve devletin, dini cemaatlerin iç işlerine müdahalede bulunamayacağını garanti altına almaktadır. Bu garanti, WRV 137. madde 3. fıkranın dini özgürlükleri tamamlayan bir düzenleme olmasından öte, WRV 137. madde 3. fıkradaki düzenleme, gerekli ve kendi başına değerlendirilmesi gereken bir düzenlemedir.⁶⁴

Dini cemaatlerin kendi iç işlerinde bağımsız hareket edebilmelerinin kapsamı bir çok şekilde kendini gösterir. Dini cemaatin kendi iç dini cemaatin idarecilerle ilgili almış olduğu kararlar ya da cemaati yönetecek kişilerin seçimi, atanması gibi durumları kapsadığı gibi, diğer taraftan, dini cemaatin idari ve mali işlemlerinde de devletin etkisi olmadan, kendi başına hareket edebilmesini de kapsar.⁶⁵ Dini cemaatlerin, kendi başlarına hareket edebilmeleri, kendi iç işlerine ilişkin meselelerde, kendi organlarının almış oldukları kararlar ve bu kararların yerine getirilmesinde serbest olmayı da ifade eder.⁶⁶ Bu çerçevede, dini cemaatin organlarının faaliyet ve görev alanına giren konulara örnek olarak, üyelik hakları, dini cemaatte çalışanların işçilik hakları, çalışanların temsiline ilişkin haklar gibi konular verilebilir.⁶⁷

Anayasanın 140. maddesinin atıfta bulunduğu WRV 137. maddesinin 4. fıkrası, dini cemaatlerin hukuki statülerini nasıl kazanacaklarını hükme bağlamakta ve anayasal garanti altına almaktadır.⁶⁸ Bu hüküm ile aynı maddenin 2. fıkrasının 1. cümlesini⁶⁹ birlikte ele almak gerekir. Dini cemaatlerin dernek kurma ile ilgili özgürlüklerinde, yukarıda değindiğimiz gibi, WRV 137. madde 2. fıkraya ve 4. fıkraya, anayasanın 4. maddesindeki din özgürlüğünden daha niteliklidir. Bilhassa, WRV 137. maddesinin, 3. fıkrasının birlikte değeri-

63 HOFMANN, s. 2142.

64 UNRUH, s. 100.

65 a.g.e, s. 101-102. Ayr. VON COELLN, s. 755.

66 VON CAMPENHAUSEN /de Wall, Staatskirchenrecht, s. 101.

67 UNRUH, s. 113 vd.

68 WRV 137. madde 4. fıkraya: Dini topluluklar, medeni hukukun genel hükümlerine göre hukuki ehliyet kazanırlar.

69 WRV 137. madde 2. fıkraya 1. cümle: Dini topluluk kurma hakkı güvence altına alınır.

dirilmesi halinde, 4. maddedeki dini cemaatlerin dernek kurma özgürlüğü yorumundan daha güçlüdür ve 4. maddeye göre *lex specialis* olan bir hükümdür.⁷⁰

WRV 137. madde 4. ve 5. fıkra hükümlerine göre, dini cemaatlerin iki farklı organizasyon biçimi ortaya çıkmaktadır. Buna göre dini cemaatleri;

-özel hukuk tüzel kişisi olarak organize olmuş dini cemaatler,⁷¹

-kamu hukuku tüzel kişisi olarak organize olmuş dini cemaatler,⁷² olarak tasnif etmek mümkündür.

Özel hukuk tüzel kişisi olarak organize olmuş olan dini cemaatler, yukarıda ele aldığımız dini cemaatlerin dernek kurma özgürlüğü çerçevesinde, kuruluşlarını ve hukuki ehliyetlerini WRV 137. madde 4. fıkraya göre, Alman medeni kanunu çerçevesinde elde eden dini cemaatlerdir. Buna göre dini cemaatler, hem kuruluşlarını, hem de hukuki statü ve ehliyetlerini medeni kanun⁷³ çerçevesinde elde ederler.⁷⁴ Dini cemaatlerin, bu statüleri ile sadece genel hukuki işlemler yapabilmelerine imkan sağlandığı düşünülmelidir.⁷⁵ Anayasa dini cemaatlere belirli bir hukuki organize şekli şart koşmamaktadır.⁷⁶

Kamu tüzel kişisi olarak organize olan dini cemaatler ise, WRV 137. madde 5. fıkrada sayılan şartları yerine getirmeleri koşuluyla, müracaat etmeleri halinde kamu tüzel kişisi statüsünü alma hakkını elde eden dini cemaatlerdir. Kamu tüzel kişiliği verilmesi esas olarak bir idari işlemdir. Tek temel dayanağı WRV 137. madde 5. fıkra hükmüdür.⁷⁷ Ancak Eylül 2014 tarihine kadar Alman anayasa hukuk sisteminde, dini cemaatlerin kamu tüzel kişiliği statüsü kazanmalarına ilişkin bir yasal düzenleme mevcut değilken, bu tarihte Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde, bu konuya ilişkin bir yasal düzenleme getirilmiştir.⁷⁸ Kamu tüzel kişiliği verilmesine ilişkin bir başka yol ise, dini cemaatler-

70 Karş. UNRUH, s. 154.

71 Privatrechtlich organisierten Religionsgemeinschaften.

72 Körperschaft des öffentlichen Rechtes.

73 Alman medeni kanunu madde 21 de ifadesini bulan kar amacı gütmeyen dernek statüsü.

74 UNRUH, s. 162-163.

75 Karş. VON COELLN, s. 756 Erwerb der Rechtsfaehigkeit.

76 BVerfGE 83, 341 - 362, 05.02.1991 - 2 BvR 263/86 (Bahai Gemeinde).

77 WRV 137. 137. madde 5. fıkra hükmüne göre; dini cemaatler, yapılarıyla dini cemaat olduklarını, yeterli üye sayısını sağlamları ve dini cemaat olarak bir sürekliliği göstermeleri halinde, bu dini cemaatlere müracaatları halinde "kamu tüzel kişiliği" statüsüne haiz dini cemaat statüsü verilir.

78 Gesetz zur Regelung der Verleihung von Körperschaftsrechten an Religions- und Weltanschauungsgemeinschaften (Körperschaftsstatusgesetz) Vom 16. September 2014, Gesetz- und Verordnungsblatt (GV. NRW.) Ausgabe 2014 Nr. 27 vom 29.9.2014.

le (geçmişte kiliselerle) yapılan devlet sözleşmelerinde⁷⁹ bu durumu tespit eden, kamu tüzel kişiliği statüsünü hüküm altına alan maddelerin sözleşmelere eklenmesidir.⁸⁰

Dini cemaatler için, yukarıda belirtildiği şekliyle, hukuki olarak kişilik kazanmaları için bir şekil şartı olmadığı gibi, seçilen ya da elde edilen statüde sonsuza kadar kalınmayacağı da aşıkardır. Bir statüden diğerine geçiş mümkün olduğu gibi, hangi statüye sahip olmak isteyeceği dini cemaatlerin ihtiyarına bırakılmıştır. Anayasa hukuku açısından bakıldığında, kamu tüzel kişiliği statüsünün dini cemaatler için daha avantajlı olduğu düşünülebilir.⁸¹

WRV 137. madde 5. fıkraya hükmüne göre, bir dini cemaatin kamu tüzel kişiliği statüsünü elde etmek istemesi halinde, dini cemaatin a) varlığını devam ettirip ettiremeyeceğine, b) dini cemaat olarak organize olup olmadığına,⁸² c) üye sayısına bakılır.⁸³

Kamu tüzel kişiliği statüsüne haiz dini cemaatlere tanınan haklar, özel hukuk tüzel kişisi statüsündeki dini cemaatlere göre daha geniş ve kapsamlıdır ve bir çok avantajı beraberinde getirir.⁸⁴ Kamu tüzel kişiliği statüsünü taşıyan dini cemaatler, devlet memuru çalıştırabilme, kendi organizasyon yapısını kendisi belirleme ve vergi toplama gibi bir çok hakka sahiptirler.⁸⁵

Bir dini cemaatin kamu tüzel kişiliği statüsüne sahip olması, onun devletin bir kurumu olduğu anlamına gelmez.⁸⁶

Almanya'da 2013 ortasına kadar, hiç bir Müslüman dini cemaat kamu tüzel kişiliğine sahip değilken, önce Hessen eyaletinde İslamiyet'teki hak mezheplerin dışında olan Ahmediye mezhebine mensup olanların organize olduğu, Almanya Ahmediye Müslüman Cemaati'ne kamu tüzel kişiliği statüsü verilerek, ilk defa bir İslami cemiyet kiliselerle eş tutulmuştur.⁸⁷ Yaklaşık bir yıl sonra, Hamburg eyaleti de Almanya Ahmediye Cemaati'ne kamu tüzel

79 Bu sözleşmeler literatürde, *Staatskirchenvertrag* ya da *Staatsvertrag* olarak anılmaktadır.

80 Heinrich De WALL, *Die Zukunft des Islam in der staatlichen Ordnung der Bundesrepublik Deutschland und Nordrhein-Westfalens, Rechtliche Voraussetzungen von Verträgen des Staates mit muslimischen Verbänden, Rechtsgutachten*, 2004, s. 44.

81 UNRUH, s. 168.

82 Burada kasdedilen dini cemaatin hukuki işlem yapma ehliyetinden ziyade, dini cemaatin yapısı itibarıyla bir dini cemaat yapısı taşıyıp taşımadığı önemlidir. Faaliyetlerini yürütürken bir tüzüğü olup olmadığına bakılır. A.g.e., s. 175

83 a.g.e, s. 174-176.

84 VON COELLN, s. 757.

85 UNRUH, s. 181 vd.

86 VON COELLN, s. 756.

87 <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2013-06/islam-kirche-hessen-koerperschaft> "Erste muslimische Gemeinde erhält Kirchenstatus"

kişiliği statüsü tanıyarak, bu cemaatin Hamburg eyaletinde kiliselerle eşit seviyeye gelmesini sağlamıştır.⁸⁸

Anayasanın 'Okul Rejimi' (*Schulwesen*) başlığını taşıyan 7. maddesinin 3. fıkrasında geçen dini cemaatler kavramı, yukarıda ele aldığımız, tüm dini cemaat türlerini kapsayıcı şekildedir. Bu konu ile ilgili burada ayrıntılı açıklama yapmak yerine, 7. maddede geçen dini cemaat kavramı aşağıda geniş şekilde ele alınacaktır.

C. Almanya'da Din Eğitimi (Religionsunterricht) ve Anayasal Temelleri

Alman anayasa hukuku sisteminde, genelinde eğitim, özelinde ise din eğitiminin, anayasal metinlerle düzenlenişini 1919 tarihli Weimar Anayasası'nda görmekteyiz. 1919 tarihli WRV de, okulların kuruluşu, okullara devam zorunluluğu, belirli eğitim prensipleri, ders materyalleri ve öğretmenlerin eğitimi gibi konular tek tek ele alınmış ve anayasal hüküm olarak düzenlenmiştir. WRV Anayasası'nın 144. maddesindeki, okul rejimi ile ilgili olarak devletin kontrol (*Aufsicht*) ve yetkilendirilmiş (*Ermaechtigung*) olması dikkat çekicidir.⁸⁹ Aynı şekilde, WRV Anayasası'ndaki din dersleri ile ilgili 149. madde içeriğinin, 1949 Anayasası'nın 7. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında tekrar ediliyor olması, tarihi süreç içerisinde WRV sisteminin devam ettiğinin göstergesidir.⁹⁰ Bu açıdan, Alman Anayasası'nın 7. maddesindeki hükümler, Alman anayasa hukukundaki din özgürlüğünün tarihi gelişiminden farklı düşünülemez.

7. maddedeki okul rejimi ve din dersleri ile ilgili düzenlemelerin, anayasanın özüne aykırı olduğunu iddia edenler olduğu gibi, haklı olarak, buradaki hükmün, kurumsal bir garanti şeklinde algılanıp, devletin kendi okullarında din dersi verilmesi konusunda, kendisini hukuki sorumluluk altına aldığını ifade eden görüşler de vardır.⁹¹ Bilhassa 7. maddenin 3. fıkrasındaki hükümleri, kiliseleri tamamen devlet sisteminin dışına iten katı Fransız laik sistemi⁹² ile karşılaştırdığımızda, Alman hukuk sistemi, kiliseleri devletin sahasında birlikte hareket etmeye imkan sağlamıştır.

⁸⁸ <http://www.islamiq.de/2014/05/28/hamburg-verleiht-koerperschaft-des-oeffentlichen-rechts/> "Hamburg verleiht Körperschaft des öffentlichen Rechts"

⁸⁹ HOFMANN, s. 312.

⁹⁰ UNRUH, s. 246.

⁹¹ a.g.e., s. 247-248.

⁹² 9 Aralık 1905 tarihli yasa ile Fransa'da "Loi relative à la séparation des Eglises et de l'Etat" Kilise ve Devletin Ayrılmasına Dair Yasayla, devlet ile kilise birbirinde tamamen ayrılmış, kiliseye devletin alanlarına müdahale etme imkanı tanınmamıştır.

Alman Anayasası'nın 7. maddesinin 2. fıkrasındaki hükümden⁹³ hareketle, buradaki hükümlerin hem pozitif din özgürlüğünü hem de negatif din özgürlüğünü düzenlediğini söylemek mümkündür.⁹⁴ Bilhassa velinin, çocuğunu din dersine göndermeme hakkı, negatif din özgürlüğü şeklinde ele alınmalıdır.

7. madde hükümlerinde kastedilen okullardan, devlet okullarını (*staatliche Schulen*) ve özel okulları (*Privatschulen*)⁹⁵ anlamak gerekir. Yüksek Okullar ve Üniversiteler⁹⁶ bu madde kapsamında değerlendirilemezler.⁹⁷ Biz de bu sebeple, din eğitimi ile ilgili konularda, yüksek öğrenimle ilgili konuları, bu çerçevede ele almayacağız.

7. maddenin 1. fıkrası ilk olarak devletin okul sistemi üzerindeki denetleme ve kontrol (*Aufsicht*) hakkından bahseder.⁹⁸ Buradaki ifadede, ne bir anayasal haktan bahsedilmekte, ne de vatandaşlara münhasır sübjektif bir haktan bahsedilmektedir. Maddenin 1. fıkrasındaki bu hüküm, devletin organizasyonu bağlamında, okulların denetimini kurumsal bir kimliğe büründürmektedir.⁹⁹ Anayasanın 7. maddesinin 1. fıkrasını sadece din dersleri bağlamında ele almak yanlış olur. 1. fıkra hükmü, devletin bütün okul rejimi üzerindeki denetimini ifade eder. Bu hüküm çerçevesinde devletin eğitim öğretim misyonu ile velilerin eğitimdeki sorumlulukları ve hakları buluşur. Burada, her iki hak birbirine eşit derecede değerlendirilmelidir.¹⁰⁰

Teorik tartışmalara derinlemesine girmeden, Alman Anayasası'nın 7. maddesi 2. ve 3. fıkraları çerçevesinde, Almanya'da din eğitimi (*Religionsunterricht*) ve anayasal temelleri, aşağıda iki başlık altında ele alınacaktır. Bunlar:

- Din eğitimi açısından Anayasal haklarda hak sahibi
- Din eğitimi bağlamında Anayasal hakların niteliği

a) Din Eğitimi Açısından Anayasal Haklarda Hak Sahibi:

Alman Anayasası'nın 7. maddesinin 2. ve 3. fıkraları çerçevesinde veliler (*Erziehungsberechtigte*), öğrenciler (*Schüler und Schülerinnen*) ve dini cemaatlere

93 Alman Anayasası 7. madde 2. fıkra: Çocukların din dersine katılıp katılmayacaklarına karar vermek velilerin hakkıdır.

94 Karş. KÜÇÜK, s. 66, din eğitiminin negatif ya da pozitif statü hakkı olarak uygulanması.

95 *BVerfGE*, 27, s. 201 vd.

96 *BVerfGE*, 37, s. 320 vd.

97 HOFMANN, s. 313.

98 Alman anayasası 7. madde 1. fıkra: Bütün okul rejimi devletin denetimi altındadır.

99 VON COELLN, s. 159, Hofmann, s. 316.

100 UNRUH, s. 318.

(*Religionsgemeinschaften*) eğitim alanında verilen haklar ve yetkiler düzenlenmektedir. Burada veliler ve öğrenciler doğrudan hakkın sahibi olarak, dini cemaatler ise bu hakkın devletle birlikte taşıyıcısı ve uygulayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰¹

7. maddenin 2. fıkrasındaki velilerin yetkisini, yine Alman Anayasası'nın 6. maddesinin 2. fıkrasındaki hükümlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Burada, 7. maddedeki hükümler, velilerin eğitim hakkının bir uzantısı, devamı niteliğindedir.¹⁰² Anayasanın 6. maddesinin 3. fıkrası bağlamında, mahkeme kararıyla atanmış vasileri veya velileri de, eğitim hakları açısından veli (*Erziehungsberechtigte*) kavramı altında değerlendirmek gerekir.¹⁰³

Din dersleri ile ilgili anayasal düzenlemelerde 7. madde çerçevesinde en geniş kapsamlı haktan yararlanacak olanlar öğrencilerdir. Burada önemli olan bir husus, dini açıdan öğrenciler reşit oluncaya kadar, bu hakların veliler tarafından kullanılıyor olması, hakkın sahibi olma açısından öğrencileri kapsam dışı bırakmamaktadır. Dini açıdan reşit oluncaya kadar¹⁰⁴ çocuklar bu haklarını velileri üzerinden kullanırlar.¹⁰⁵

Din dersleri ile dini cemaatler arasındaki teorik bağlantı, din özgürlüğünün, din derslerindeki koruma yükümlülüğü çerçevesinin, doğrudan dini cemaatlere teşmili ile sağlanır. Dini cemaatlerin, dini vazifeleri çerçevesinde, din eğitimi de görevleri arasındadır.¹⁰⁶ Ayrıca, temel haklar açısından, din dersleri organize etme hakkı sadece büyük kiliselere tanınmış bir hak değildir. Aksine, kiliseler yanında, esas olarak tüm dini cemaatlere tanınmış bir haktır.¹⁰⁷

Din dersleri organize etme bakımından, dini cemaatlere tanınan bu hakkın uygulanmasında üzerinde tartışılan konulardan biri de, din dersi uygulanması talebinde bulunan ve esasları kontrol edecek olan dini cemaatlerin hukuki statülerinin ne olacağı sorusudur. Bir görüşe göre, din dersleri için müracaatta bulunabilmek için, devletle birlikte çalışabilecek ve belirli şekli standartlara ulaşmış bir dini cemaat olması gerekir, denmektedir. Hatta dini cemaatin, kamu tüzel kişiliği statüsünü haiz olması gerektiği de ifade edil-

101 VON COELLN, s. 162.

102 UNRUH, s. 263.

103 UNRUH s. 263

104 Bugün Almanya'da halen yürürlükte olan 1922 tarihli Gesetz über die religiöse Kindererziehung (=Çocukların dini eğitimleri hakkında yasa) yasası ile federal düzeyde çocukların dini eğitimleri ve velilerin haklarını düzenlenmektedir. Bu yasa hükümlerini göre, 14 yaşını ikmal eden bir çocuk dini açıdan reşit sayılır ve kararını kendisi verir.

105 UNRUH, s. 263.

106 a.g.e, s. 264.

107 a.g.e., s. 265.

miştir.¹⁰⁸ Ancak bu durumda, bir dini cemaatin, kamu tüzel kişiliği statüsünü kazanana kadar din dersi için müracaatta bulunamaması gibi bir durumu ortaya çıkarır. Ayrıca dini cemaatin kamu tüzel kişiliği statüsüne sahip olması, din dersi ile ilgili anayasal hükümlerin lafzına aykırıdır ve din dersinin amacına da ters düşer.¹⁰⁹

Federal İdare Mahkemesi, 2005 yılında vermiş olduğu bir kararda¹¹⁰ kamu tüzel kişiliği olmadan da dini cemaatlerin din dersleri için müracaat edebileceğini, bu durumda şartların neler olacağını tek tek saymıştır. Kararda belirtilen şartlar WRV 137. maddenin 5. fıkrası çerçevesinde hükme bağlanan şartlar olmakla birlikte, tek fark, kamu tüzel kişiliği statüsüne haiz olmanın din derslerinde gerekli olmadığının da ortaya konulmasıdır. Buna göre, din dersleri verebilecek olan dini cemaat veya dini cemaatlerin oluşturduğu çatı kuruluřu¹¹¹ ye sayısı itibariyle ve tüzüğü ile süreklilik sağlayacağı yönünde garanti vermesi, homojen bir yapıda olması, faaliyetleri itibariyle bütünüyle dini faaliyetler göstermeleri ve temel anayasal haklarla ilgili prensiplerini, 3. kişilerin temel haklarını ve dini cemaat ve devlet kilise hukukunun temel prensiplerini tehlikeye atmayacak olması gerekir.¹¹²

Dünyevi inanç toplulukları (*Weltanschauungsgemeinschaften*) din dersleri vermede hak sahipliği açısından, dini cemaatlerle bir tutulurlar.¹¹³

b) Din Eğitimi Bağlamında Anayasal Hakların İçeriği

Anayasanın 7. maddesi 2. ve 3. fıkraları kapsamında, din dersi hakkı içeriği ile ilgili olarak, devlet okullarında, zorunlu din dersi verilebilmesi için mutlaka dini cemaatlerin onayının alınması gerektiği hükme bağlanmıştır.

Anayasanın 7. maddesi hükmünden bir din dersi tarifi çıkarmak mümkün değildir. Bu sebeple, dini cemaatin onayı alınması gerektiği hususundan hareketle, verilecek din dersinin, dini içerikler açısından mezhebi bir pozitiflik ifade etmesi ve din dersinin sadece dini cemaatin mezhepsel görüşü ile sınırlı olması gerekir. Din dersinin mezhepler üstü karşılaştırmalı bir özellik

108 a.g.e., s. 265, ayr. karş. Stefan KORIOTH, "Islamischer Religionsunterricht und Art. 7 III GG Zu den Voraussetzungen religiöser Vielfalt in der öffentlichen Pflichtschule", NVwZ 1997, s. 1046 vd. Ulf HUSLER, "Rahmenbedingungen und Gestaltungsmöglichkeiten für die Einrichtung islamischen Religionsunterrichts", ZAR 6/2000 s. 262.

109 De WALL, Rechtsgutachten, s. 53.

110 23.02.2005 BverwG 6 C 2.04 Rechtsanspruch der Religionsgemeinschaften auf Einführung von Religionsunterricht.

111 Yukarıda anılan kararda, federal idare mahkemesi, homojen bir yapıda olmak kaydıyla, dini cemaatlerden oluşan atı kuruluş (*Dachverband*) veya federasyonların da din dersleri için müracaat edebileceklerine hükmetmiştir. Dini cemaatler için geçerli olan şartlar burada çatı kuruluşlar için de geçerlidir.

112 Karş. UNRUH, s. 266 bir dini cemaatin genel olarak hukuk tüzel kişisi olması din dersleri açısından hak sahibi olmaya yeterlidir.

113 UNRUH, s. 266.

taşınamaması, diğer yandan sadece ahlaki ve gelenekle ilgili değerlerin aktarılması veya tarihi olayların aktarılması şeklinde olmaması gerekir. Din dersi, inancın veya mezhebin temel düsturlarını, mezhebin uygulamalarını ihtiva etmelidir.¹¹⁴

Din derslerinin içerik bakımından ikinci özelliği, din derslerinin kamuya açık devlet okullarında verilmesidir. Burada, devlet okulları yerine geçen özel okullar da devlet okulları statüsündedir. İstisna olarak hiç bir mezhebe veya dine bağlı olmaksızın oluşturulan mezhepsiz okullar (*bekanntnisfreie Schulen*) da din dersleri uygulanmaz. Diğer bir istisnayı ise, dini cemaatlerin kurdukları ve işlettikleri özel okul (*Privatschulen*) statüsündeki okullar oluşturur. Bu okullar da farklı mezhebe bağlı din dersi uygulaması bakımından, anayasal olarak kapsam dışındadır.¹¹⁵

Alman anayasasının 7. maddesinin 3. fıkrasının 1. cümlesinde bahsedilen temel hak olan din dersinin zorunlu din dersi olarak okutulması ve bunun anayasal olarak hüküm altına alınması, devletin bu sahadaki vazifesini ve sorumluluğunu ifade eder. Burada, çocuklarını din dersine göndermek istemeyen velilerin veya dini açıdan reşit olan çocukların müracaat etmeleriyle dersten muaf tutulmaları, bu dersin seçmeli ders gibi muamele görmesine imkan tanımaz. Devlet, okullarında bu dersi uygularken, diğer zorunlu derslerle eş değer tutmak zorundadır.¹¹⁶

Din derslerinin devletin sorumluluğunda ve devletin görevi olarak kabul edilmesinin devamında, devletin, dersi verecek olan öğretmenlerin tayini, derslerin yapılacağı mekan ve ortamları hazır tutması ve bunlara ilişkin masrafları da üstlenmesi gerekir. Ancak devlet hiç bir öğretmeni, rızası hilafına din dersi vermeye zorlayamaz. Öğretmenlerin din dersi vermek istememeleri durumunda, bunu gerekçelendirmek zorunda değildirler. Din dersi vermek istememeleri, mesleki olarak onları zor durumda bırakamaz.¹¹⁷

Din derslerinin zorunlu olması ile ilgili, Alman Anayasası'nda ilginç bir hüküm vardır. Bremer Klausel¹¹⁸ denilen ve anayasanın 7. madde 3. fıkra 1. Cümlesinde ifade bulan hükümlerle, 7.maddedeki din dersi uygulamasına ilişkin hükmün, Almanya'daki her eyalette uygulanmayacağını ifade edilerek ve

114 a.g.e., s. 249.

115 a.g.e., s. 251-252.

116 BVerfGE 74, s. 251 vd. (BVerfG, 25.02.1987 tarihli - 1 BvR 47/84 numaralı, Velilerin anayasa hukuku açısından, çocukların din derslerine katılımına ilişkin velilik haklarının sınırlarına dair anayasa mahkemesi kararı) ayrıca karış. UNRUH, s. 252.

117 a.g.e., s. 253.

118 Alman Anayasası'nın Din Dersi konusunda Bremen ile ilgili Özel hüküm: 7. maddenin 3. fıkrasının 1. cümlesi hükmü, 1 Ocak 1949 tarihinde, din dersi konusunu başka bir şekilde düzenlemiş bulunan eyaletlerde uygulanmaz.

din dersleri konusunda bir başka istisnai durum getirilmektedir. 1 Ocak 1949 tarihinden önce, din dersleri ile ilgili ayrı bir hüküm getirmiş olan ve anayasanın yürürlüğe girdiği dönemde halen bu yasayı uygulayan eyaletlerde, 7/3 deki zorunlu din dersi hükmünü uygulama dışı bırakıyor. Hangi eyaletlerin bu istisnai hükümden yararlanacağı sorusuna ise, sadece Bremen¹¹⁹ eyaleti için kesin hüküm verilebilmesi mümkündür. Anayasal açıdan birleşmeye kadar özel statüsü olan Berlin eyaleti ile iki Almanya'nın birleşmesinden sonra birliğe yeni katılan eyaletlerin durumlarında ise, her eyaletin anayasanın 7/3 maddesini uygulayıp uygulamayacaklarına kendilerinin karar vereceği belirtilmektedir.¹²⁰

Anayasanın 7. maddesinin 3. fıkrasının 2. cümlesi, devletin din dersi verme sorumluluğunu dini cemaatlerle paylaşması gerektiğini ve din derslerini, dini cemaatlerle uyum, anlaşma ve işbirliği içerisinde vermek zorunda olduğunu hükme bağlamıştır. Burada getirilen anayasal hüküm, din derslerinin mezhepsel bađlılıđını¹²¹ ve din dersinin, kiliselerin tasavvuru çerçevesinde verilmesini ve organize edilmesini sağlamaktadır.¹²²

Din dersi alanında, devlet ile dini cemaatlerin işbirliği, öğretmenlerin seçilmesi, atanması, ders planları içeriğinin belirlenmesinde, müfredat ve okul kitaplarının seçiminde zorunlu bir şekilde kendini göstermektedir.¹²³ Aynı şekilde, derse kabul edilecek öğrencilerin tespiti konusunda da dini cemaat ile devlet birlikte hareket etmek zorundadır.¹²⁴

D. Almanya'da Din Dersleri Uygulamaları

Yukarıda din özgürlüğü bahsini anlatırken, teorideki tartışmalardan çok, problemin ve tartışmaların uygulamada ortaya çıktığını ifade etmiştik. Bu açıdan en çok tartışılan alanlardan biri de din dersleri meselesidir.

Bir konuyu tespit etmemiz gerekir. Almanya'da okullarda din özgürlüğünün gerçekleştirilmesi, eyaletlerin zorunlu din derslerini uygulamaya koymaları değil, bilakis başta federal devlet olmak üzere, eyaletlerin bütün dini

119 141. maddede belirtilen 1 Ocak 1949 tarihinde, mezhepler üstü *Biblischer Geschichte* (İncil Tarihi) dersi, din dersi yerine okutulmaktadır. Bu sebeple 141. maddeye *Bremer Klausel* denmiştir.

120 VON COELLN, s. 760.

121 Hukuk literatüründe bu kavramın karşılığı "*Bekennnisgebunden*" veya "*Konfessionsgebunden*" şeklinde kullanılmaktadır.

122 *BVerfGE* 74, s. 252, UNRUH, s. 257-258.

123 Karş. Dini cemaatlerin, din dersi alanında devletle işbirliğine gidebileceği alanlarla ilgili olarak: "Informationen zum Religionsunterricht" Nordrhein-Westfalen, 7. Auflage, 2013, s. 2.

124 *BVerfGE* 74, s. 253, UNRUH, s. 258.

cemaatlere ve dünyevi inanç gruplarına, din dersi meselesinde eşit davranıp davranmamalarıyla ilgilidir.¹²⁵

Okullarda verilen din derslerini, Hristiyanlık ve iki büyük kilise açısından ele aldığımızda, Almanya'da 6 farklı uygulama ortaya çıkmaktadır. Buna göre;

1- Berlin ve Brandenburg'ta kiliselerin sorumluluğunda okullarda verilen din dersi.¹²⁶ (Berlin'de verilen Alevilik, Budistlik, İslam ve Hümanizm derslerini de bu kategoride değerlendirmek gerekir),

2- Zorunlu olarak mezhebe bağlı din dersleri (Bremen, Berlin ve Brandenburg eyaletleri haricinde, diğer tüm eyaletlerde),

3- Mezhebe bağlı ortak din dersi (Proje bazlı sadece Mecklenburg-Vorpommern eyaletinde),

4- Hamburg eyaletinde devlet okullarında verilen zorunlu din dersi olan Evangelist Din Dersi'nin genişletilmesiyle ortaya çıkan Herkes İçin Din Dersi (*Religionsunterricht für alle*).¹²⁷ Bu derslere Hamburg'taki Katolik kiliseleri katılmamaktadır,

5- Devlet sorumluluğunda verilen Değerler Eğitimi (*Werteunterricht*) dersi ya da Ahlak Dersi (*Ethikunterricht*),¹²⁸

6- Devletin sorumluluğunda, Bremen örneğindeki *Biblische Geschichte* dersinde olduğu gibi Din Bilgisi Dersi,¹²⁹

gibi farklı uygulamalar mevcuttur.¹³⁰ İlk olarak 2001/2002 öğretim yılında Berlin eyaletinde başlayan zorunlu ders programı olarak İslam Din Dersi'nin 2012 yılından itibaren Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde,¹³¹ 2013 yılından itibaren de Aşağı Saksonya¹³² eyaletinde yürürlüğe girmesiyle, din dersleri uy-

125 ATHMANN, s. 217.

126 Ulrike HAEUSLER, "Religionsunterricht in Berlin" Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik 6 /2007, s. 26 "Berlin'de de Anayasanın 141. maddesindeki Bremer Klausel geçerlidir."

127 Hamburg: Religionsunterricht für alle <http://www.abendblatt.de/ratgeber/extra-journal/article290581/Hamburg-Religionsunterricht-fuer-alle.html> ayr. karş. Muhterem DİLBİRLİĞİ, Hamburg Modeli İslam, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=224067>

128 Bu ders, mezhebe bağlı bir Din Dersine katılan öğrenciler için, müracaata bağlı olarak muaf tutulma şartıyla verilmektedir.

129 Jürgen LOTT / Anita Schröder-Klein, "Religionunterricht in Bremen", Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik 7/2006, s. 68.

130 ATHMANN, s. 217 ayrı. karş. *Religionsunterricht in Deutschland* http://remid.de/Info_Religionsunterricht/

131 Gesetz zur Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach (7. Schulrechtsänderungsgesetz) 22 Dezember 2011, GV. NRW 2011, s. 728.

132 Bu eyalette Kuzey Ren Vestfalya eyaletinden farklı olarak bir yasa çıkarılmamış, sadece iki büyük Müslüman cemaat arasında protokol düzenlenerek müracaat edilmiş ve İslam Din Dersi verme hakkı elde edilmiştir. <http://beirat-iru-n.de/der-beirat-1/beiratsvereinbarung/>

gulamalarında yeni farklı modeller de ortaya çıkmıştır. İslam din derslerine ilişkin farklı modeller aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Din dersleri ders saatleriyle, okullardaki uygulamalarla federal düzeyde genel bir uygulama ortaya konmaktadır. Okullar bazında, ilkokuldan, lise son sınıfa kadar tüm aşamalarda, hatta *SonderSchule* denilen, engelliler için özel okullarda dahi din dersleri verilmektedir. Haftalık ders saati ise, eyaletlerin çoğunluğunda haftada 2 ders saati şeklindedir.¹³³

Yukarıda zikredilen farklı model ve uygulamalardaki din dersleri yanında, din derslerini devletle işbirliği halinde vermeye yetkili dini cemaatlerin sayısı da eyaletten eyalete farklılık göstermektedir. Berlin eyaletinde İslam Din Dersi'nin Berlin İslam Federasyonu tarafından verilebileceğine ilişkin Federal İdare Mahkemesi¹³⁴ kararından sonra, İslami cemaatlerin de Alman anayasa sisteminde dini cemaat olarak ilk defa kabulü süreci başlamıştır. İslami cemaatleri takiben, merkezi Köln'de bulunan Almanya'daki Alevi Cemaatleri Birliği (AABF)'nin çalışmaları ile 2002 yılında yine Berlin'den başlamak üzere, zaman içerisinde diğer eyaletlere doğru yayılan bir şekilde Alevilik Din Dersi (*Alevitische Religions Unterricht*) verilmeye başlanmıştır.¹³⁵ İslam Din Dersi ve Alevilik Din Dersi'nin gelişim süreci hukuki çerçevede ayrı başlıklar halinde aşağıda ele alınacaktır.

a) Almanya'da İslam Din Dersleri

Alman anayasa hukuku açısından din derslerinin, eğitim öğretim işlerinden olması ve bu saha eyaletlerin yetki ve görev alanına girmesi¹³⁶ sebebiyle, din dersleri ile ilgili anayasada yer alan hükümlerde, yetkiler eyaletlerdedir. Bu sebeple, İslam Din Dersi konusunda tüm Almanya'yı kapsayan tek bir hukuki çözüm metodu şimdiye kadar sergilenememiştir.

İslam Din Dersi ve bu alandaki din özgürlüğü alanındaki mücadeleler, göçmen Müslüman işçilerin Almanya'ya gelmesinden çok sonra başlamıştır.¹³⁷ İslam Din Dersi ile ilgili ilk çalışmalar, Berlin eyaletinde başlamıştır. 1980 yılında kurulan Berlin İslam Federasyonu'nun çeşitli yıllarda, dini cemaat

133 Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts der Bundesrepublik Deutschland, Bericht der Kultusministerkonferenz vom 13.12.2002, Hrsg. Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland. Ayr. karş. KÜÇÜK, s. 72.

134 BverwG, 23.02.2000, Az.: 6 C 5/99.

135 Christian GRETHLEIN, "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland" ZThK Bd. 108 (2011), s. 359.

136 Alman Anayasası madde 30; Eyaletlerin Yetki ve Görevleri: Bu anayasadaki özel hükümler saklı kalmak üzere, devlet yetkilerinin kullanılması ve görevlerinin yerine getirilmesi eyaletlere aittir.

137 Karş. Yusuf ADIGÜZEL, "Almanya'daki Devlet Okullarında İslam Din Dersi Sorunu ve Çözüm Arayışları", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 2, 2010, s. 62 vd.

sıfatıyla, Berlin eyaletinde din derslerini verme amacıyla yapmış olduğu müracaatlar netice vermeyince, Federasyon idare mahkemesinde dava yoluna müracaat etmiştir. İdare mahkemesine yapılan başvuru olumlu neticelenerek, 2000 yılında, Federal İdare Mahkemesi, Berlin İslam Federasyonu'nu dini cemaat olarak kabul ederek, Berlin eyaletinde, Müslümanlar adına İslam Din Derslerini verebilmesine imkan tanımıştır.¹³⁸ O dönem böyle bir kararın verilmesiyle, Hristiyan değerler üzerine kurulu bir anayasal sistemde ilk defa İslam dinine gelişim imkanı sağlanmış olması bir çok kişiyi tedirgin etmiştir.¹³⁹ Bugün 35 den fazla okul ve 5 bin öğrenciyi aşan bir şekilde, Berlin İslam Federasyonu Müslüman dini cemaat olarak Berlin'de İslam din dersini vermektedir.¹⁴⁰ Berlin modelinde, Alman Anayasası'nın 141. maddesindeki *Bremer Kalusel* geçerlidir.

Berlin'de uygulamaya geçen İslam din dersinden sonra değişik eyaletlerde de çalışmalar başlamış, 2007 yılından itibaren toplanmaya başlayan, I. Almanya İslam Konferansı'nın ana konularından ve çalışma gruplarından birisi de İslam Din Dersi olmuştur.

Berlin'den sonra, din dersleri meselesini ele alan eyalet olan, Hamburg eyaleti, oldukça farklı bir uygulamaya gitmiştir. Hamburg eyaleti, farklı din ve kültürden gelen öğrencilerin sayısının fazla olduğunu ileri sürerek Hamburg Protestan Kilisesi'nin sorumluluğu altında, Herkes İçin Din dersini (*Religionunterricht für Alle*) uygulamaya koymuştur.¹⁴¹ Almanya için istisnai bir model olarak, her ne kadar Hamburg modelindeki Herkes İçin Din Dersi'nin, çeşitli avantajları olduğu savunulsa da¹⁴² asıl sebep oldukça farklıdır. Hamburg eyaletinde değişen nüfus yapısı ve bilhassa Türkiye kökenli göçmenlerin artan nüfusu, okullardaki öğrenci sayısına da yansımıştır.

Hamburg'taki devlet okullarında, Alman Anayasası'nın 7/3 hükmü gereği, din derslerini verme yetkisi, esasen 1964 yılındaki resmi bir belgeye dayanarak, Protestan Kilisesi'nin uhdesindedir.¹⁴³ Devlet okullarında verilen din dersi Evangelist mezhebi kurallarına göre okutulan din dersidir. Ancak bu derslere katılan öğrencilerin bir çoğunun Müslüman öğrenciler olması ve

138 Halise Kader ZENGİN, "Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri", *AÜİFD*, Cilt: 49 (2008), Sayı 2, s. 252.

139 Islamunterricht startet an Berliner Schulen, Nach jahrelangem Gerichtsstreit gibt es nun an zwei Berliner Schulen islamischen Religionsunterricht. In den Augen vieler kein Grund zur Freude. <http://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/gerichtsentscheid-islamunterricht-startet-an-berliner-schulen-130309.html>

140 http://if-berlin.de/index.php?option=com_content&task=view&id=38&Itemid=36 (erişim:18.12.2014)

141 ZENGİN, s. 258.

142 Folkert DOEDENS / Wolfram Weiße, "Religionsunterricht in Hamburg" Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik 6 (2007), s. 50 vd.

143 Christoph LINK, *Rechtsgutachten Über die Vereinbarkeit des Hamburger Modells eines Religionsunterricht für alle im evangelischer Verantwortung mit Art. 7 Abs. 3 GG*, Nürnberg 2001, s. 2.

Müslüman velilerin anayasal haklarının bilincinde olmamaları ve bunları kullanamamaları sebebiyle fiili bir durum yaratılmış ve Müslüman öğrenciler yıllarca Evangelist din derslerini, normal okul dersi olarak kabul edip derslere katılmışlardır.¹⁴⁴

Aynı şekilde, eyaletin nüfus yapısı ve kilise aidiyetlerindeki değişim,¹⁴⁵ Evangelist Kilisesi'nin tek başına Hamburg eyaletinde din dersleri verme tekeline hukuken tehlikeye sokmuş ve bunun üzerine, Hamburg Protestan Kilisesi çözüm arayışlarına gitmiş ve nihayetinde Hamburg'taki Müslüman cemaatlerle anlaşarak, Protestan Kilisesi şemsiyesi altında, Herkes İçin Din Dersi şeklinde bir çözüm arayışına gitmiştir.¹⁴⁶ 2012 yılında Hamburg eyaleti ile devlet sözleşmesi imzalayan İslami cemaatler, bu fiili durumu ortadan kaldırmaya uğraşmışlarsa da, başarılı olamamışlardır. Bugün Hamburg'ta uygulamadaki Protestan Kilisesi gözetimindeki, Herkes için Din Dersi, Alman Anayasası'nın 7/2 ve 7/3 maddelerine aykırı hukuki bir durumdur. Protestan Kilisesi, bu hukuksuz durumu aşabilmek için, kendi sorumluluğundaki din dersi modelinde, Protestan olmayan öğretmenleri de işe almak durumunda kalmıştır.¹⁴⁷ Bugün Hamburg'ta uygulanan din dersi modeline, Müslümanlar, Budistler, Alevi cemaati ve diğer dini cemaatler destek vermektedir.

Hamburg Modeli din dersinin uygulamada yerleşmesinden faydalanmak isteyen siyasiler, diğer eyaletlerde İslam din dersi modeli arayışlarını, Hamburg Modeline göre oluşturmak istemişlerdir. Aşağı Saksonya (*Niedersachsen*) eyaletindeki BEİRAT (Kurul)¹⁴⁸ MODELİ¹⁴⁹ Kuzey Ren Vestfalya eyaletine de örnek teşkil ederek,¹⁵⁰ Hamburg modelinin, anayasal dayanağı olmaması sebebiyle bu eyaletlerde tercih edilmeyerek, bu iki eyalette Kurul Modeli adı altında İslam Din Dersleri uygulamaya konmuştur. İslam Din Dersleri'ni eyalet ile işbirliği kurarak, İslami cemaatler adına yürüten bu kurullar, din derslerini verecek öğretmenlerin belirlenmesi, ders planlarının ortaya konulması, ders kitaplarının seçimi gibi konularda dini cemaatler adına kararlar almaktadır. Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde 2012-2013 eğitim öğretim yılından itibaren, Aşağı Saksonya eyaletinde de kademeli olarak 2013-2014 yılından itibaren İslam Din Dersleri verilmeye başlanmıştır.

144 DİLBİRİLİĞİ, Hamburg Modeli İslam, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=224067>

145 Link, *Rechtsgutachten*, s. 2 vd.

146 Karş. DİLBİRİLİĞİ, "Hamburg Modeli İslam", <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=224067>

147 Link, *Rechtsgutachten*, s. 22.

148 <http://beirat-iru-n.de/>

149 İslam Din Dersleri ile ilgili meseleler, üyeleri, dini cemaatler tarafından belirlenen ve BEİRAT adı verilen bir kurul tarafından yürütülmekte, bu kurul eyaletler tarafından doğrudan muhatap alınmaktadır.

150 <http://www.iru-beirat-nrw.de/>

İslam Din Dersleri modeli açısından, farklı bir uygulama da Hessen eyaletinde gerçekleşmiştir. Bu eyalette, eyalet yönetimi muhatap olarak, müracaatta bulunan 2 İslami cemaat¹⁵¹ federal anayasanın 7. maddesi 3. fıkrası bağlamında dini cemaat olarak kabul ederek muhatap olarak almış ve bu iki cemaati Hessen eyaletinde İslam Din Dersi konularında kontrol ve uygulama açısından yetkilendirmiştir.¹⁵² Hessen eyaletinde bu iki cemaatin kontrolünde, İslam Din Dersleri 2013-2014 eğitim-öğretim yılından itibaren 27 ilkokulda deneme maksatlı olmak üzere başlamıştır ve kademeli olarak uygulama alanı genişletilecektir.¹⁵³

Bavyera, Baden Württemberg, Rheinland-Pfalz gibi eyaletlerde dar kapsamlı İslam Din Dersleri, deneme modeli olarak başlatılmıştır. Bu model denemelerinde dini cemaatler doğrudan muhatap olarak katılamamakta, eyalet yönetimleri ve eğitim bakanlıkları deneme modeli (*Modell Versuch*) adı altında, tamamen anayasal modele aykırı olan ve devlet eliyle yürütülen bir İslam Din Dersi modelini hayata geçirmeye çalışmaktadır. Eyaletlerin itiraz noktaları; İslami cemaatlerin bir araya gelememeleri ve Müslümanların kurumsal olarak böyle bir yapının altından kalkamayacakları endişesi gibi hususlarda yoğunlaşmaktadır.¹⁵⁴

b) Alevilik Din Dersleri

Berlin'de İslam Federasyonu'nun müracaatının mahkemece kabul görmesi ile cesaret alan Berlin Alevi Cemaati de müracaat ederek, 2002 yılında bu eyalette Alevilik Derslerini verme hakkına sahip olmuştur.¹⁵⁵ 2014'e gelindiğinde, Saarland, Kuzey Ren Vestfalya, Aşağı Saksonya, Hessen, Baden-Württemberg ve Bavyera eyaletlerinde AABF (Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu) sorumluluğunda Alevilik Din Dersi verilmektedir.¹⁵⁶ Sorun Alevilik Dersi açısından AABF'nin tek dini cemaat olarak muhatap alınması suretiyle eyaletler bazında çözülsün de, dersleri verecek öğretmen bulma ve müfredat gibi konularda sıkıntılar yaşanmaktadır. Hatta, yasal olarak problemlisi olsa bile, eyalet

151 Bu cemaatler DITIB Landesverband Hessen e.V ve Ahmediyya Muslim Jamaat in der Bundesrepublik Deutschland e.V. dir.

152 Hessen: Bekenntnis-orientierter islamischer Religionsunterricht ist auf dem Boden des Grundgesetzes möglich <http://religion-recht.de/2012/07/hessen-bekenntnis-orientierter-islamischer-religionsunterricht-ist-auf-dem-boden-des-grundgesetzes-moglich/>

153 Bekenntnisorientierter islamischer Religionsunterricht startet zum kommenden Schuljahr an 27 Grundschulen http://www.leb-hessen.de/fileadmin/user_upload/downloads/aus_dem_leb/2013/PM_-_IRU_startet_an_27_Grundschen.pdf

154 Mathias ROHE, "Rechtliche Perspektiven eines islamischen Religionsunterrichts in Deutschland" ZRP 2000, s. 211.

155 Bülent UÇAR, "Almanya'da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi", *DEM Dergi*, Yıl 2, Sayı 6, s. 75.

156 http://remid.de/Info_Religionsunterricht/

yönetimleri, müfredat hazırlama konusunda Sünni uzmanları dahi görevlendirmektedir.¹⁵⁷

Sonuç

Almanya, tarihsel süreç içerisinde yaşanan din ve mezhep kavgaları sonucu, 1919 yılından itibaren, din özgürlüğü açısından, seküler bir anayasal sisteme geçerek, devlet kilisesi modelini tarihe gömmüştür. Bunun sonucu olarak, din ile devletin ayrılmasında, katı Fransız laik sistemi yerine, *Hinkende Trennung* (askıda ayrılık) veya *freundliche Trennung* (dostane ayrılık) denilebilecek bir modeli tercih etmişlerdir.

Bireysel din özgürlüğü açısından, geçmişten aldıkları tecrübe ile de, temel haklar bazında geniş kapsamlı anayasal düzenlemeleri hayata geçirmişlerdir. Diğerinin haklarına saygı prensibi olarak tarif edeceğimiz bir şekilde, anayasada yer alan bireysel din özgürlüklerinin sınırlanamayacağı, ancak anayasal temel bir hakla çatıştığında sınırlanabileceğini ortaya koymuşlar ve bu prensibe uygun anayasal model geliştirmişlerdir.

Kolektif din özgürlüğü bağlamında ise, Hristiyan kültür ve dogmalar etkisiyle, dini cemaatlere (kiliselere) kendi yaşam alanları içerisinde geniş özgürlükler ve haklar bahşetmiştir. Yine bahşedilen bu haklar ve anayasal özgürlükler, geçmişte yaşanan tarihi gelişim ve tecrübeler neticesinde olmuştur.

Alman anayasa hukuku sisteminde, geçmişte yaşanan tecrübelerden esinlenerek ortaya konulan ve anayasal olarak garanti altına alınan temel haklardan biri de, bireylerin din eğitimi alma haklarıdır. Kendi yapısı içerisinde Hristiyan gelenekle oluşturulan, devlet ve kiliseler arasında karşılıklı dayanışma ve işbirliği esasına dayalı olarak kullanılan din eğitimi alanındaki temel haklar, 80'li yıllara kadar kendi geleneksel yapısı içerisinde kalmıştır.

Gerek bireysel din özgürlüğü ile ilgili temel haklar, gerekse de kolektif din özgürlüğü ile ilgili temel haklarda birey esas alınmış ve bu hakların sahibi olarak herkes (*jedermann*) kabul edilmiştir. Din eğitimi açısından da, geleneksel süreç içerisinde, din özgürlüğü alanındaki temel hakların açısından yine herkesin, hiç bir kayıt şarta bağlı olmaksızın yararlanabileceği kabul edilmiştir.

60'lı yılların başından itibaren başta Türkiye olmak üzere, değişik ülkelerden gelen göçmen işçiler, öncelikle bireysel din özgürlükleri ile ilgili mücadeleler vermişlerdir. Bireysel din özgürlükleri açısından, bu yeni duruma

¹⁵⁷ UÇAR, "Almanya'da Alevilik...", s. 75.

hoş görü ile yaklaşan Alman anayasal hukuk sistemi, geleneksel Hristiyanlık yapısı dışından gelen bu yeni bireylerin, dini açıdan bireysel haklarını zaman zaman kısıtlasa da, genelde teslim etmiştir.

Kolektif din özgürlüğü dediğimiz dini cemaat hukuku alanında ise, bireysel alandakinden farklı bir süreç ile karşılaşmış, anayasanın muhatabı bu yeni bireyler ve altında organize oldukları kurumlar, anayasal sisteme ve bilinen özgürlük kavramlarına meydan okur hale gelmiştir.

Dini cemaat hukukunun bir uygulama alanı olan din derslerinde, ilk başlarda hukuk sistemi içerisinde, şartları taşıdığı gerekçesiyle, anayasal hukuk sisteminin yeni muhatapları olan Müslüman cemaatlere de imkan ve haklar tanınmıştır. Sonrasında, Hamburg örneğinde olduğu gibi, kilisenin geleneksel baskısıyla anayasal hükümler hilafına model geliştirme girişimleri ortaya konmuştur.

Din eğitimi alanında, Almanya'nın eyalet yapılanması, anayasal sistemin yeni muhatapları olan Müslümanlar için dezavantaj olmuş, birçok temel haklarda ve bu hakların kullanılmasında paralellik arz eden eyalet anayasal hukuk sistemlerinde, farklı farklı uygulamalar ortaya konmuştur. Bunlara en iyi örnek İslam Din Derslerindeki ve Alevilik Derslerindeki eyaletlerin farklı model yaklaşımlarıdır. Bu yaklaşımlar açısından, gerek Alevi cemaati, gerekse Müslüman cemaatler, bu farklılıkları ortada kaldıracak bir yapı ve konsensüs içerisinde değildirlir.

Din eğitimi açısından, olmazsa olmaz şartlardan biri olan, devletin tarafsızlık ilkesi ve bütün dini cemaatlere eşit mesafede durma prensibi gereğince, Protestan ve Katolik cemaatlere karşı pozitif bir yaklaşım gösterilirken, bunların haricindeki dini cemaatler açısından negatif bir statü ve temel hakların kullandırılması durumu söz konusudur. Anayasal hukuk ve temel haklar sistemi, bazı alanlarda herkese açık halde değildir.

Almanya, geçmişte yaşadığı tecrübelerden ders alarak, yine geçmişten aldığı tecrübelerle geliştirdiği din özgürlükleri açısından, Alman topraklarında yaşayan her gerçek ve tüzel kişiye eşit davranmakla yükümlüdür. Din eğitimi alanında ve dini cemaatler alanında da, dini ve/veya mezhebi ne olursa olsun her kişi, kurum ve kuruluşu, devlet tarafından eşit davranılması, Alman Anayasası'nın gereğidir.

İslami cemaatler açısından, Alman anayasasındaki din özgürlüğü ile ilgili hükümlerin tam ve eksiz olarak uygulanması, oluşturulan negatif durumun bertaraf edilmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak için, Almanya'daki İslami Cemaatlerin, din özgürlüğü alanındaki temel hak ve özgürlüklerden en geniş

bir biçimde yararlanabilmeleri için kurumsallaşmaları, Alman anayasasında ön görülen statüleri ve organizasyon biçimlerini kurmaları gerekmektedir. Bu sağlandığı ölçüde, Almanya'da yaşayan tüm müslümanların, başta İslam Din Dersleri olmak üzere, din özgürlüğü alanındaki bütün haklardan geniş bir şekilde yararlanabileceklerdir.

Kaynakça

- ANSCHÜTZ, Gerhard, *Die Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919. Ein Kommentar für Wissenschaft und Praxis*, 14. baskı 1933 den tıpkı basım, 1987
- ATHMANN, Peter-Johannes, "Religionsfreiheit an der Schule – Bewährungsprobe für das Grundgesetz?", *ZThG* 10, yıl 2005, s.216-225
- BAŞKURT, İrfan, "Almanya'da Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl:2001, sayı:4, s. 109-138
- BIELEFELDT, Heiner, *Muslime im sekulären Rechtsstaat*, 2003
- CZERMAK, Gerhard "Das System der Religionsverfassung des Grundgesetzes", *KritJ*, 2000 s.229-247
- De WALL, Heinrich, *Die Zukunft des Islam in der staatlichen Ordnung der Bundesrepublik Deutschland und Nordrhein-Westfalens, Rechtliche Voraussetzungen von Verträgen des States mit muslimischen Verbänden, Rechtsgutachten*, 2004
- DİLBİRLİĞİ, Muhterem, Hamburg Modeli İslam, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=224067>
- DOEDENS, Folkert / Wolfram Weiße, "Religion unterrichten in Hamburg", *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik* 6 (2007), s.50-67
- DOĞAN, Recai "Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve ve Din Eğitimi: Almanya Modeli", *AÜİFD XLIX* (2008), sayı II, s.1-43
- Erste muslimische Gemeinde erhält Kirchenstatus, <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2013-06/islam-kirche-hessen-koerperschaft>
- Evangelische Kirche im Rheinland, *Religionsfreiheit Gestalten, Handreichung*, Düsseldorf 2012
- Gesetz zur Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach (7. Schulrechtsänderungsgesetz) 22 Dezember 2011, GV. NRW 2011, s.728
- GRAMM, Christof/ Pieper, Stefan, *Grundgesetz Bürgerkommentar*, 2010
- GRETHLEIN, Christian, "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland", *ZThK* Bd. 108 (2011) s.355-380
- Grundzüge des Kriegsverlaufs*, <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/till.witthaus/grundzuege.htm>
- Hamburg: Religionsunterricht für alle <http://www.abendblatt.de/ratgeber/extra-journal/article290581/Hamburg-Religionsunterricht-fuer-alle.html>
- Hamburg verleiht Körperschaft des öffentlichen Rechts, <http://www.islamiq.de/2014/05/28/hamburg-verleiht-koerperschaft-des-oeffentlichen-rechts/>

- HÄUSLER, Ulf, "Rahmenbedingungen und Gestaltungsmöglichkeiten für die Einrichtung islamischen Religionsunterrichts", ZAR 6/2000 s. 255-264
- HÄUSLER, Ulrike, "Religionunterricht in Berlin", *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik* 6 /2007 s. 25-49
- HECKEL, Martin, *Religionsfreiheit. Eine säkulare Verfassungsgarantie. İçinde: Gesammelte Schriften IV – Staat, Kirche, Recht, geschichte*, 1997 s. 647 -662
- Hessen: Bekenntnis-orientierter islamischer Religionsunterricht ist auf dem Boden des Grundgesetzes möglich <http://religion-recht.de/2012/07/hessen-bekenntnis-orientierter-islamischer-religionsunterricht-ist-auf-dem-boden-des-grundgesetzes-moglich/> (erişim:18.12.2014)
- HOFMANN, Hans, içinde: Bruno Schmidt-Bleibtreu, Franz Klein, *GG Kommentar zum Grundgesetz*, 2004
- HOLLERBACH, Alexander "§138 Grundlagen des Staatskirchenrechts", içinde: Josef Isensee(Hrsg.) *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg 1989 Cilt: 6, s.471-555
- http://if-berlin.de/index.php?option=com_content&task=view&id=38&Itemid=36 (erişim 18.12.2014)
- http://www.leb-hessen.de/fileadmin/user_upload/downloads/aus_dem_leb/2013/PM_-_IRU_startet_an_27_Grundsulen.pdf(erişim 18.12.2014)
- Informationen zum Religionsunterricht in Nordrhein-Westfalen*, 7. Auflage, 2013
- Islamunterricht startet an Berliner Schulen <http://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/gerichtsentscheid-islamunterricht-startet-an-berliner-schulen-130309.html> (erişim 18.12.2014)
- <http://homepage.ruhr-uni-bochum.de/till.witthaus/grundzuege.htm>
- KORIOTH, Stefan, "Islamischer Religionsunterricht und Art. 7 III GG Zu den Voraussetzungen religiöser Vielfalt in der öffentlichen Pflichtschule", *NvWZ* 1997
- KÜÇÜK, Adnan, "AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretiminin Hukuki Çerçevesi", *Liberal Düşünce*, Yıl 14, sayı 55, 2009
- KÜHNE, Jörg D., *Die Reichsverfassung der Pauluskirche: Vorbild und Verwirklichung im späetere deutschen rechtsleben*, 1998
- LINK, Christoph, *Rechtsgutachten Über die Vereinbarkeit des Hamburger Modells eines „Religionsunterricht für alle im evangelischer Verantwortung“ mit Madde 7 Abs. 3 GG*, Nürnberg 2001
- LOTT,Jürgen/ Anita Schröder-Klein, "Religion unterrichten in Bremen", *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspädagogik* 7/2006 s.68-79
- Religionsunterricht in Deutschland http://remid.de/Info_Religionsunterricht/
- ROHE, Mathias, "Rechtliche Perspektiven eines islamischen Religionsunterrichts in Deutschland", *ZRP* 2000, s.207-212
- STUTZ, Ulrich, *Die päpstliche Diplomatie unter Leo XIII. nach den Denkwürdigkeiten des Kardinals Domenico Ferrata*, Berlin 1926
- UÇAR, Bülent, "Almanya'da Alevilik ve Çeşitli Eyaletlerde Alevilik Din Dersleri Projesi", *DEM Dergi*, yıl 2, sayı 6 s.71-75
- UNRUH, Peter, *Religionsverfassungsrecht*, 2.Auflage, 2012

Verfassungsurkunde für den Preussischen Staat, <http://www.verfassungen.de/de/preussen/preussen50-index.htm>

VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr /Heinrich de Wall, *Staatskirchenrecht, "Eine Systematische Darstellung der Religionsverfassungsrecht in Deutschland und Europa"*, 4. Auflage, München 2006

VON CAMPENHAUSEN, Axel Freiherr "Staat und Religion nach dem Grundgesetz", *HFR* 12/2008 s.123-129

von Coelln, Christian /Gröpl/Windthorst, *Grundgesetz –Studienkommentar–* München 2013

ZENGİN, Halise Kader, "Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri", *AÜİFD XLIX* (2008) s.245-268

Zur Situation des Katholischen Religionsunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland, Bericht der Kultusministerkonferenz vom 13.12.2002, Hrg. Sekretariat der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland